

KRISTINA RUTKOVSKA, MONIKA BOGDZEVIČ

Uniwersytet Wileński

Kognitywny obraz Źmudzina w języku polskim i litewskim

W artykule została podjęta próba przedstawienia językowo–kulturowego obrazu Źmudzina na materiale polskim i litewskim. W opisie zastosowana została metodologia polskiej etnolingwistyki kognitywnej opracowana przez Jerzego Bartmińskiego i jego współpracowników w środowisku lubelskim. Analizę przeprowadzono w oparciu o dane słownikowe i korpusowe, wykorzystano też materiały pochodzące z ankietowania młodzieży. Opracowanie ma charakter porównawczy, z którego wynika, że wizerunek Źmudzina ma wiele cech wspólnych w kulturze polskiej i litewskiej, można raczej mówić o jednym profilu w rozumieniu tego pojęcia, a nie dwu odrębnych.

Słowa kluczowe: Źmudzin, Źmudź, etnolingwistyka, pojęcie, obraz kognitywny.

Wstęp

Źmudzini — to grupa etniczna, członkowie której identyfikują się ze sobą w oparciu o pochodzenie i terytorium zamieszkania (czyli Źmudź), język (tzw. *język źmudzki*, *mowa źmudzka*), doświadczenia społeczne, kulturowe, narodowe i historyczne. Przynależność do źmudzkiej grupy etnicznej wiąże się również ze wspólnymi wierzeniami, rytuałami, kuchnią, ubiorem czy też wyglądem zewnętrznym [Tumėnas 2007, 128; LKE 2008, 539; Kalnius 2006, 116].

Źmudź i jej mieszkańcy — Źmudzini — są to pojęcia znane zarówno w Polsce, jak na Litwie. Nieco inaczej jednak rozumiane w źródłach litewskich i polskich, przede wszystkim inaczej lokalizowane. Polskie źródła historyczne kojarzą tereny Źmudzi z dawnym Księstwem Źmudzkiem, podległym władcom Polski i Litwy, historyczną nazwą Dolnej Litwy. Włączają w jej skład obszar położony w trójkącie pomiędzy Niemnem a Niewiażą, czyli nie tylko tereny występowania “języka źmudzkiego” (gwar źmudzki), ale też tereny historycznej Laudy. Litewskie źródła pojęcie to wiążą raczej z zasięgiem występowania dialektów źmudzki.

Przedmiotem opisu w artykule będzie sposób postrzegania Żmudzina w źródłach polskich i litewskich, pojęcie to będzie analizowane zarówno z perspektywy historycznej, jak i współczesnej. Będzie podjęta próba ustalenia, czy obie językowe warstwy kulturowe reprezentują podobny wizerunek Żmudzina, czy też sposoby postrzegania tego ważnego w historii obu narodów etnosu przez użytkowników języka polskiego i litewskiego prezentują się odmiennie. Przy analizie obrazu Żmudzina nie da się jednak uniknąć opisów dotyczących samej Żmudzi, zwłaszcza że w polskich źródłach leksykograficznych i korpusowych raczej to pojęcie jest częściej omawiane. W trakcie analizy pojawią się więc teksty opisujące Żmudź, które pośrednio charakteryzują też samego Żmudzina.

Metoda i materiał

Analiza obrazu Żmudzina i Żmudzi jest oparta na metodologii rekonstrukcji **językowego obrazu świata** (JOS), wypracowanej przez Jerzego Bartmińskiego i jego zespół w Lublinie. JOS jest określany przez J. Bartmińskiego jako “zawarta w języku interpretacja rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane.” [Bartmiński 1990, 110].

Zgodnie z założeniami etnolingwistów lubelskich, utrwalone w języku sądy, dotyczące określonego pojęcia, powinny być wydobywane z różnego rodzaju źródeł językowych, grupowane w **aspektach** (podkategoriach, fa-setach) [Bartmiński, Niebrzegowska 1998, 215] w taki sposób, żeby można było na ich podstawie odtworzyć świadomość nosiciela danej wspólnoty językowo-kulturowej. Badając cechy językowe pojęcia należy dążyć do rekonstrukcji jego **wyobrażenia bazowego** [Bartmińska 2014, 77]. Wyobrażenia te charakteryzują się nieco odmiennymi cechami w różnych gatunkowo tekstach. Warianty wyobrażenia bazowego zróżnicowane stylistycznie i gatunkowo, czasowo i środowiskowo są określane mianem **profilu** obrazu świata [Bartmiński, Niebrzegowska 1998, 217]. Wykorzystanie w opisie różnych typów podstaw materiałowych pozwala zrekonstruować pełny i wszechstronny obraz przedmiotu.

W opisie syntetycznym zgromadzone dane opracowuje się zgodnie z założeniami **definicji kognitywnej** [Bartmiński 1988, 169–170]. Jest to definicja różniąca się od znanych typów definicji leksykograficznych, gdyż jej celem jest opis pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji zjawisk, ich charakterystyki i warto-

ściowania. Otrzymana w wyniku analiz definicja kognitywna ma charakter narracyjny. Narrację taką tworzą stereotypowe (standardowe) motywy jako minimalne konteksty diagnostyczne. Stereotypowe wyobrażenia przedmiotu dają się przełożyć na “scenariusze”, zdające sprawę z tego, co X robi, czuje, gdzie jest, z kim wchodzi w interakcje itd. [Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 98].

Przy rekonstrukcji JOS powinny być wykorzystywane dane trzech typów — system, ankieta i teksty (tzw. S–A–T)¹. Najważniejszy typ danych to dane **systemowe**, wybierane z opracowań oraz ze słowników (ogólnych, etymologicznych, frazeologicznych, słowników synonimów i antonimów). Korzystając ze słowników ogólnych nie powinno się ograniczać jedynie do analizy definicji leksemów, lecz uwzględniać też wszystkie dane zawarte w artykułach hasłowych: zarówno utarte kolokacje, jak i cytaty obrazujące sposób użycia słowa.

Drugim typem danych są dane ankietowe (eksperymentalne). W opisie JOS stosowane są ankiety typu poznawczego, “kognitywne”, nastawione na rozumienie słów przez respondentów. Zgodnie z metodologią, respondentom powinno być stawiane jedno tylko pytanie otwarte: “Co Twoim zdaniem stanowią o istocie prawdziwego X–a?”. Wybór do badań studentów jest uzasadniony z kilku powodów. Po pierwsze — stanowią oni grupę porównywalną wiekowo i “mentalnościowo” w skali międzykulturowej. Po drugie — ich skład społeczny może uchodzić za przedstawicielstwo całego społeczeństwa.

Trzeci typ danych stanowią różnogatunkowe teksty, które są manifestacją systemu językowego, opierają się także na społecznych konwencjach, zawierają elementy autorskiej kreacji [Bartmiński 2006, 14]. Analizie należy poddać 200–300 kontekstów wybranych z tekstów reprezentujących język ogólny. Podstawowym typem tekstów powinny być teksty popularnonaukowe i prasa wielkonakładowa. Źródłem tekstów może być korpus, ale korzystanie z danych korpusowych musi być ostrożne. Istotne jest, by do materiałów korpusowych podejść w sposób analityczny — teksty korpusowe wymagają bowiem wnikliwej interpretacji.

Wyraz *Żmudź* jest nazwą geograficzną, *Żmudzina* — etnonimem, tego typu leksemu nie były zazwyczaj umieszczane w źródłach leksykograficznych. Nie mają one licznych notacji w słownikach ogólnych — zarówno języka polskiego, jak też litewskiego. Dlatego podstawę materiałową w rekonstrukcji obrazu Żmudzina będą stanowić konteksty, umieszczone w hasłach słownikowych, mające postać zdania lub frazy (w zasadzie dane tekstowe), korpusy języka polskiego i litewskiego oraz dane ankietowe. Zgromadzone materiały ankietowe dostarczyły bardzo cennych spostrzeżeń i ukazały żywotność pojęcia do dziś w świadomości Litwinów.

Stan badań

Zagadnienia dotyczące Żmudzi i zamieszkujących jej tereny Żmudzinów były poruszane niejednokrotnie głównie przez etnologów, folklorystów, literatów i w nieco mniejszym stopniu — przez lingwistów. Elementy opisu tej grupy etnicznej w kontekście pielęgnowanych przezeń tradycji oraz folkloru zawierają prace Rasy Račiūnaitė (2005), Bronė Stundženė (2007), Vidy Ivanauskaitė (2007). Jedno z najbardziej problemowych zagadnień, dotyczące tożsamości Żmudzinów, jej transformacji w świecie współczesnym zostało poruszone w pracach Salvijusa Kulevičiausa (2012), Austė Nakienė (2007), Petrasa Kalniusa (2007). Licznie prezentują się prace, dotyczące gatunków literackich, uprawianych na Żmudzi (Lina Būgienė, 2007; Giedrė Šukytė, 2007; Martinaitis, 2007). Kazimieras Župerka oraz Silvija Pauparėlytė–Klovienė podjęli próbę opisu grup etnicznych, w tym też Żmudzinów, w językowym obrazie świata Litwinów (2010).

Analiza materiału

Dane systemowe i tekstowe

Polskie źródła leksykograficzne

Definicja wyrazu jest podana najlepiej w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SJPDor). Umieszczone w nim zostały wyrazy: *Żmudzin*: 1. mieszkaniec Żmudzi, człowiek pochodzący ze Żmudzi, kraju nad dolnym Niemnem i Windawą; 2. krępy niewielki koń, wywodzący się od dawnych koni litewskich; *Żmudzinka*: 1. mieszkanka Żmudzi, kobieta rodem ze Żmudzi; 2. klacz rasy żmudzkiej oraz derywat przymiotnikowy: *żmudzki* pochodzący ze Żmudzi, kraju nad dolnym Niemnem i Windawą; znajdujący się, używany na Żmudzi.

Słowniki dawne i historyczne przytaczają podobne lakoniczne określenia, większą informatywnością charakteryzują się konteksty. W słownikach, zawierających dużo leksyki związanej z Litwą (SJPWil), SJPWarsz), Żmudź i Żmudzini w kontekstach słownikowych kojarzą się z dawnymi rządami władców polskich i litewskich (1, 3, 11), skomplikowanymi relacjami Żmudzi z Zakonem Krzyżackim (2), jej walecznością (5), odrębnością od Litwy (4, 5, 15), dziwnymi ubiorami zwierzęcymi jej mieszkańców (6), mową inną i niezrozumiałą dla wszystkich (8). Żmudzini mają swój pieniądz i swoją miarkę (7, 9), swój herb (12) i zachowują odrębną państwowość (13). Utrzymywała się na Żmudzi najdłużej w Europie religia pogańska (10, 14, 16). Konteksty te mają wyraźne nacechowanie historyczne, wiążą się ze świadomością dawnej terytorialnej i państwowej przynależności Żmudzi:

Słownik języka polskiego, pod red. J. Karłowicza, A. A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego (SJPWarsz):

- (1) *Dostać się na Żmudź, gdzie Żaluski, Ronikior i Weimar naczelnikowali* (Mickiewicz).
- (2) *Krzyżacy Żmudź ciężkimi robotami, nieznośnemi podatkami, wydartkami okrutnie obciążali* (Strykowski).
- (3) *Starosta Ż. w senacie po wojewodzie łęczyckim ma miejsce, a biskup Ż. po przemyskim biskupie* (Paszkievicz).
- (4) *Przyjście Włochów Litwa i Żmudź ma za pewną kronikę* (Strykowski).
- (5) *Żmudź i Litwa, choć się zdadzą grubi, lecz lepiej muśnie (uderzy), niżli Hiszpan drugi* (Strykowski).
- (6) *Dawny Żmudzin swoją głowę przybrał w wilcze, w niedźwiedzie i żubrowe łbiska* (Strykowski).
- (7) *Żmudzin napełniał swe skrzynie i skarbony talarami, nazywał je musztynami, i te ojciec synowi przekazywał* (Lelewel).
- (8) *Odmienne mówią Żmódzinowie, także Kurowie, niż Litwa* (Bielski).
- (9) *Nie żmudzka beczką furji mierzą, krakowskim korcem (furija granic nie ma).*

Słownik języka polskiego, oprac. Aleksander Zdanowicz i in. (SJPWil):

- (10) *Żmudź, najzawziętsza obronicielka pogaństwa.*
- (11) *Jedna Żmudź, nie mająca wojewody, tylko starostę.*
- (12) *Żmudzki herb.*
- (13) *Księstwo żmudskie (!)*

Słownik polszczyzny XVI wieku, red. Renata Mayenowa i in. (SŁXVI):

- (14) *...on narod [Żmudź] który iefzcze był Bałwochwalfiwa nie przestał/ do Wiary świętey Chrześcianańskiey z wielką pilnością y vsił nością przywodzili* (Strykowski).

Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Linde (SJPL):

- (15) *Nowe burdy wzniecał Brandeburski, chcąc Żmudź od Litwy ku Prussom oderwać* (Strykowski).
- (16) *Żmudź, ofiary czyniąc bożkowi, mówi: to tobie ziemienniku boże, tak albowiem tego bożka lud prosty nazywa, ofiarujemy.* (Kronika Gwagnina 428).

Nowa księga przysłów polskich, pod red. Juliana Krzyżanowskiego (NKPP) poświadcza 8 przysłów (raczej utartych wyrażen przysłowiowych — 2 z nich dotyczą konia rasy żmudzkiej, a 3 dotyczą Żmudzina). Określają go jako pobożnego, zaciętego i upartego (1, 2, 3); ostatnie przysłowia wiążą się z historyczną przeszłością Żmudzi (4, 5, 6):

- (1) *Pobożny jak Żmudzin.*

- (2) *Uparty jak Żmudzin.*
- (3) *Zacięty jak Żmudzin.*
- (4) *Niemiec cały świat okpił, Żmudzina nie potrafił.*
- (5) *Ziemia i niebo przeminą, z Żemajtis zostanie.*
- (6) *Na Żmudzi wszystko ujdzie, a na Litwie jak na brzytwie.*

Litewskie źródła leksykograficzne

Słownik języka litewskiego (LKŽ) podaje wyraz *Žemaitis* (Żmudzin) w dwu znaczeniach 1. ‘mieszkaniec Żmudzi; osoba pochodząca ze Żmudzi’ i 2. ‘osoba posługująca się obcą gwarą, osoba niemiejskowa’. *Słownik współczesnego języka litewskiego* (DLKŽ) podaje następującą definicję wyrazu *Žmudzini*: 1. ‘Litwini, zamieszkujący tereny na Zachód od Jeziorosów i na północ od Taurogów i mówiący w swojej gwarze’, 2. ‘grupa etniczna, zamieszkująca zachodnie terytorium kraju’.

Jak widać, głównymi wyznacznikami przynależności do tej grupy etnicznej stają się tu miejsce pochodzenia lub zamieszkania oraz swoisty język, który pozwala tę grupę etniczną definiować jako ‘obcą’. Tym niemniej w przykładach słownikowych czytamy, iż Żmudzin jest uparty i zawzięty (1, 2), silny i waleczny (3), małomówny, co jest swoistym wyrazem nieufności wobec osób należących do innych grup etnicznych (4), ale pracowity i cierpliwy (5, 6). LKŽ poświadcza również relacje Żmudzina z Niemcem (7, 8).

***Słownik języka litewskiego* (LKŽ):**

- (1) *Žemaičiai yr kietasprandžiai: ką pasakė, daugiau nebkartos.* [Żmudzini są uparci, jak już coś powiedzą, to więcej powtarzać nie będą].
- (2) *Kas būs, kas nebūs — žemaitis neprazūs* [Bądź co bądź, ale Żmudzin da sobie radę].
- (3) *Ypačiai didelį atsparumą pasižymėjo žemaičiai, kur net bajorai ilgai išlaikė lietuviškumą.* [Niezwyczajnie odporni byli Żmudzini, wśród których nawet bojarzy długo utrzymywali litewskość].
- (4) *Žemaitis apskritai nešnekus su svetimais, nežinomais, o ypatingai su tais, kur jo tarmės nemoka* [Na ogół Żmudzini są małomówni z obcymi, a zwłaszcza z tymi, które nie mówią po żmudzku].
- (5) *Žemaičiai y[ra] lėti, darbšti, spakaini žmonys.* [Żmudzini są powolnymi, pracowitymi, spokojnymi ludźmi].
- (6) *Kantrus kaip žemaitis.* [Cierpliwy jak Żmudzin].
- (7) *Jūs, žemaičiai, ant mūsų sakėt: vokytis šioks, vokytis toks, o dabar tik šaukat “Gelbėkiat, gelbėkiat!”* [Wy, Żmudzini, mówiliście do nas, że Niemiec jest taki, Niemiec jest owaki, a teraz wołacie: “Ratunku! Pomocy! ”.]

(8) *Iškaito, kaip žemaitis vokių sutik* [Zawstydził się, jak Żmudzin spotkawszy Niemca].

Pewne cechy Żmudzin, takie jak: powolność (1), gniewliwość (2), waleczność (3), wytrwałość (4), cierpliwość (5), ale też m.in. chytryść (6) poświadczają przysłowia, czy raczej powiedzenia przysłowiowe, pochodzące z elektronicznej bazy danych *Aruodai.lt*. Dominuje tu aspekt psychiczny.

(1) *Rengiasi kaip žemaitis kosėti (ilgai)* [Zbiera się jak Żmudzin do kasznięcia]

(2) *Pyksta kaip žemaitis ant blusos* [Gniewa się jak Żmudzin na pchłę]

(3) *Kas per žemaitis, kad peilio neturi* [Co to za Żmudzin, który nie ma noża]

(4) *Į žemaitį perkūnas niekuomet netrenkia.* [Grzmot nigdy nie uderzy w Żmudzin.]

(5) *Kantrus kaip žemaitis.* [Cierpliwy jak Żmudzin.]

(6) *Gudrus kaip žemaičio vaikas.* [Chytry jak żmudzkie dziecko.]

Polskie źródła korpusowe

Wyraz *Żmudź* prezentuje się liczniej niż wyraz *Żmudzin* w *Korpusie Języka Polskiego PWN* (KJP) oraz *Korpusie Narodowym Języka Polskiego* (NKJP). W skład korpusów wchodzi teksty książek, czasopism, prasy codziennej i specjalistycznej, strony internetowe oraz teksty mówione, zawierają one dość dużo tekstów literackich. Dokonując analizy wizerunku Żmudzin mamy więc do czynienia z tekstami zróżnicowanymi tematycznie i gatunkowo, reprezentują one zarówno wizję historyczną pojęcia, jak i współczesną.

Nazwa *Żmudź* w korpusie występuje w prasie, opracowaniach etnograficznych, utworach literackich i historycznych: w tytułach książek przy omawianiu dawnych dzieł historycznych (1), postaci historycznych, lokalizując ich pochodzenie lub działania (2, 4) i bohaterów z trylogii Sienkiewicza (5). W opracowaniach etnograficznych omawiane są oryginalne i cenne wytwory sztuki ludowej (3), w tekstach publicystycznych podkreślane jest długo utrzymywane pogaństwo na Żmudzi (6, 10, 14), w opisach znajdują wyraz też dawne podziały narodowościowe, gdzie Żmudzin występuje obok Litwina i Prusaka (9) oraz umieszczany jest w szeregu innych ludów podległych Rosji w czasach zaborów (11). W większości kontekstów *Żmudź* jest wartościowana pozytywnie, występują nawet elementy jej mitologizacji (7), tylko czasami określanej jako “dziura między Białorusią a Litwą”(13). W tekstach współczesnych występują nazwy własne: nazwisko *Żmudzki* (15), dość rozpowszechnione są też urzędy, piastowane przez zasłużone dla kultury postaci historyczne — biskup, starosta, szlachcic (16). Rzadziej poświadczane są cechy psychiczne Żmudzinów: upór żmudzki i miłkliwość, oddaność i

wierność (8, 12) lub bardziej negatywne: chytryść (13). Podkreśla się też ich niezrozumiały język (12).

(1) *Znał litewski i zebrał Przysłowia ludu litewskiego, 1840. Czuł się Litwinem i ubolewał, że "wajdaloci nasi" (Mickiewicz) posługują się obcym językiem, sam jednak pisał i wydawał swoje pisma po polsku: Historia litewska dla dzieci, 1840, Rysy Żmudzi, 1840, Wspomnienia Żmudzi dedykowane Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu, wreszcie Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów, 1840 (Prasa: Kultura, nr. 5 (500), 1989, Paryż).*

(2) *Ancewicz, Franciszek, czyli Ancevičius Pranas. Ze Żmudzi. Ateista, marksista, socjalista, antykomunista, internacjonalista (Cz. Miłosz, Abecadło Miłosza, 1994).*

(3) *W północno-wschodniej części Białostoczczyzny można było do niedawna spotkać krzyże stojące obok siebie. Występowały one przede wszystkim na Żmudzi, ziemiach dzisiaj litewskich. Architektura krzyży osiągnęła tam wyjątkowy poziom artystyczny. Na Górze Krzyży pod Szawlami, podobnie jak w Polsce, na prawosławnej Garbarce, pielgrzymi przynoszą ze sobą takie drewniane krzyże, jakie kto zdoła unieść. Powstał las krzyży — wielkich i małych (A. Jackowski, Polska sztuka ludowa, 2002).*

(4) *Marek Karp był do tej sprawy idealnym wykonawcą. Urodził się w 1952 roku w Zamościu, ale pochodził z rodziny polskich ziemian od wieków osiadłych na Żmudzi, a co więcej — czuł się dziedzicem i obywatelem Rzeczypospolitej Wielu Narodów (Prasa: Rzeczpospolita, Nr. 11, 12, 2004).*

(5) *Jak pamiętamy, główny bohater „Potopu” pan Andrzej Kmicic był najważniejszym bacą na Żmudzi, (Prasa: Tygodnik Podhalański, 1999).*

(6) *[...] do końca XIV w. pogańską pozostawała Litwa, a do początku XV — Żmudź! (Prasa: Polityka).*

(7) *Zwłaszcza ta Samogitia (Żmudź) mnie niepokoi na jasnym brzegu Adriatyku, na tym wylocie do wonnego, pełnego hałasu i ruchu handlowego Lewantu, w tym miejscu słynnej Fiera di Levante (J. Iwaszkiewicz, Podróże do Włoch, 1977).*

Żmudzin ma znacznie mniej poświadczeń:

(8) *Uparty, jak to Żmudzin, Pranas, Franciszek, Frank (Prasa: Kultura, 1964).*

(9) *Co najmniej od początków XX stulecia nasza literatura piękna używa takich pojęć jak Litwin, Żmudzin czy nawet Prusak w dawnym, przedrozbiorowym jeszcze znaczeniu (J. Tazbir, Silva rerum historicarum, 2002).*

(10) *Żmudzini gromadzili się na tajemnych wiecach i naradach po to, aby zapalić ponownie święty ogień, dlatego że tliły się popioły w dawnym miejscu kultu (A. Dybowska, J. Żaryn, M. Żaryn, Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności, 1996).*

(11) *CARYCA I ZWIERCIADEŁO. A liczne ludy, te jej raby: // i Kazach — na umyśle słaby, //i gnuśny Rus, i Gruzin dumny, // milkliwy Żmudzin, Polak szumny, // Ormiasz-*

ka chytry, Tunguz dziki, // Bułgar i Węgier, Prus i Czech; // wylizać by tu długo, ech — // wszystko Carycy niewolniki! (J. Szpotański, Zebrane utwory poetyckie, 1990).

(12) *Pilnował go tylko stary już, oddany kamerdyner, Żmudzin Matulis, który, choć całe życie wypełniła mu służba u grafów Tyszkiewicziausów, jak nazywał swych chlebobodawców, nie nauczył się prawie wcale po polsku i trudno się z nim było porozumieć* (Z. Morawski, Gdzie ten dom, gdzie ten świat, 1994).

(13) *“Dziady” Dejmka mógł napisać tylko jakiś chytry Żmudzin z zapadłej dziury między Białorusią a Litwą: geniusz, który zawarł w utworze to wszystko, co bolało Polaka przez 300 lat, co szarpie wewnątrz i dzisiaj.* (R. Matuszewski, Alfabet : wybór z pamięci 90-latką, 2004).

(14) *Żmudzin zobaczył zająca myszkującego przy fundamentach. Uznał to za dobrą wróżbę* (Prasa: Polityka, 2008).

(15) *Żmudzki (Jan, Paweł, Maciej, Ludwik, Marek, Aleksander).*

(16) w połączeniach: *sejmik żmudzki, biskup żmudzki (książe Józef Arnulf Giedroyc, Motiejus Valancius (Maciej Wołonczewski)), starosta żmudzki (Karol Chodkiewicz), szlachcic żmudzki (Jan Beltowicz), rejentowicz żmudzki (imć Dezydery Czupajłło).*

Litewskie źródła korpusowe

W odróżnieniu od źródeł polskich w korpusie tekstów języka litewskiego *Lietuvių kalbos tekstynas* (LKT) nie da się wyróżnić większej częstotliwości występowania leksemu *Žmudž* czy *Žmudzin*. Należy zaznaczyć, iż bardziej informatywne są wypowiedzi lub te fragmenty tekstu, w których się używa liczby mnogiej wyrazu, czyli *Žmudzini*, przez co podkreśla się zespołowy charakter tego pojęcia. Zarówno *Žmudzin*, jak też *Žmudzinka* pełnią funkcję nazwiska czy elementu nazwy: *Žemaitis* (nazwisko), *Žemaitijos pienas*, *Žemaitijos olimpas*, *Žemaitis* (nazwa statku) itd.

Zarówno nazwa *Žmudž*, jak i *Žmudzin* występują w LKT w opracowaniach etnograficznych (1, 2, 3), utworach historycznych i literackich (17, 18, 19 i in.), częste jest występowanie tych nazw w tekstach publicystycznych i prasowych (4, 6, 7, 10), w tytułach książek czy artykułów.

W opracowaniach etnograficznych głównym tematem pozostają tradycje, obrzędy, wierzenia Żmudzinów (1, 2, 3). Wzmianki o oryginalnych wytworach sztuki ludowej czy potrawach (4), zabytkach architektonicznych (5, 6, 7) pojawiają się w artykułach prasowych o tematyce etnograficznej bądź historycznej.

(1) *Žiloje senovėje žemaičiai vyrus laidodavo baltomis kelnėmis ir marškiniiais [W starożytności Żmudzini grzebali mężczyzn w białych spodniach i koszulach]* (M. Al-seikaitė–Gimbutienė, Pagoniškos laidojimo apeigos Lietuvoje, 1943).

(2) *XIX a. pab. užrašytoje sakmėje teigiama, jog žemaičiai įsivaizduoja Perkūną, sėdintį danguje* [Legenda, pochodząca z XIX wieku, głosi, że Żmudzini wyobrażali Perkunasa jako siedzącego w niebie] (G. Beresnevičius, Lietuvių religija ir mitologija, 2004).

(3) *Ilgiausiai, net iki XII a. mirusiųjų žemaičiai nedegindavo* [Na Żmudzi najdłużej, bo aż do XII w., nie palono zwłok zmarłych] (M. Alseikaitė–Gimbutienė, Pagoniškos laidojimo apeigos Lietuvoje, 1943).

(4) *Pupų patiekalai buvo paplitę Žemaitijoje* [Na Żmudzi popularne były dania z fasoli] (Prasa: Kauno diena, 2000).

(5) *Mažiau pasiturintys žemaičiai statydavosi vieno galo trobą* [Mniej majątni Żmudzini budowali chałupy jednoizbowe] (A. Jomantas, Medinė architektūra Lietuvoje, 2002).

(6) *Būta tada Žemaitijoje nemažai dvarų, būta kunigaikščių, ponų, žydų* [Było w owe czasy na Żmudzi sporo dworów, byli książęta, panowie i Żydzi] (Publicystyka: Šiaurės Atėnai, 1996).

(7) *Smulkūs dvareliai daugiausia išliko Žemaitijoje* [Najwięcej małych dworców zachowało się na Żmudzi] (Prasa: Lietuvos aidas, 1996).

W tekstach etnograficznych jest mowa o muzykalności Żmudzina, zamiłowaniu do muzyki (8) i w związku z tym przypisywana jej jest ważna rola. Muzyka występuje w tekstach o przełomowych momentach historii Żmudzini (9), głównych wydarzeniach w życiu Żmudzina, jak np.: zaślubiny, wesele, pogrzeb i in. (10, 11, 12, 13, 14):

(8) *Laimė, žemaičiai nestokoja meilės dainai, muzikai ir šokiui* [Na szczęście, Żmudzinom nie brakuje zamiłowania do muzyki, pieśni i tańca] (Prasa: Kauno diena, 1996).

(9) *Ji [muzika] stiprindavo žemaičio dvasią ir sunkiais prievartos laikais* [Ona [muzyka] wzmacniała ducha Żmudzinów w trudnych czasach wyzysku] (Prasa: Žemėtvarka ir hidrotechnika, 2004).

(10) *Žemaitijoje buvo labai populiarius smuikas* [Na Żmudzi skrzypce były bardzo popularne] (Publicystyka: Darbai ir dienos, 2001).

(11) *XVIII a pab. — XIX a pr. Žemaitijoje smuikininkai grieždavo atsiklaupę prie jaunavedžių* [W końcu XVIII–na pocz. XIX w. na Żmudzi skrzypkowie zazwyczaj grali ukłękłszy przed parą młodą] (Publicystyka: Darbai ir dienos, 2001).

(12) *Žemaitijoje vakare skelbdavo paskutinį jaunųjų šokį* [Wieczorem na Żmudzi ogłaszano ostatni taniec pary młodej] (Publicystyka, Darbai ir dienos, 2001).

(13) *XX a. pirm. p. Žemaitijoje per vardines dažnai grieždavo smuiku* [W pierwszej połowie XX w. na Żmudzi z okazji imienin często grywano na skrzypcach] (Publicystyka: Darbai ir dienos, 2001).

(14) *Pomirtinio gyvenimo supratimas ilgiausiai išsilaikė Žemaitijoje. XIX a. žemaičių laidotuvsė neabejotinai smuikavo* [Rozumienie życia pozagrobowego najdłużej utrzymało się na Żmudzi. W XIX w. na Żmudzi pogrzebowym obrządkom obowiązkowo towarzyszyły skrzypce] (Publicystyka: Darbai ir dienos, 2001).

Teksty o charakterze historycznym poruszają głównie tematy przynależności terytorium Żmudzi do Litwy (15), roli Żmudzi w obronie ziem litewskich w walce z Zakonem Krzyżackim (16, 17) oraz kwestie późnego chrztu (18, 19, 20):

(15) *Tuo metu Žemaitija Lietuvai dar nepriklausė. Reikėjo dar dvių karų, kad Žemaitija būtų ligi galo pripažinta Lietuvai* [W owym czasie Żmudź jeszcze nie należała do Litwy. Potrzeba było jeszcze dwie wojny, by Żmudź została przyznana Litwie] (Publicystyka: Šiaurės Atėnai, 1997).

(16) *Būdamą prūsų pašonėje Žemaitija sudarė kliūtis kryžiuočiams* [Będąc u boku Prusów, Żmudź stanowiła przeszkodę krzyżakom] (Publicystyka: Šiaurės Atėnai, 1996).

(17) *Žemaitija neleido Prūsijos ir Livonijos ordinams sujungti vokiečių valdas Prūsijoje ir Livonijoje* [Żmudź nie pozwoliła Zakonowi Krzyżackiemu i Zakonowi Kawalerów Mieczowych połączyć niemieckie ziemie w Prusach i Liwonii] (E. Gudavičius, Kryžiaus karai Pabaltijje ir Lietuva XIII amžiuje, 1989).

(18) *Trečia, žemaičiai buvo labiau prisirišę prie pagonių tikėjimo* [Po trzeciej, Żmudzini byli bardziej przywiązani do wierzeń pogańskich] (J. Jakštas, Šis tas dėl žemaičių krikšto, 1955).

(19) [Jogaila] *Palaikydamas ryšį su paskutiniaisiais pagonimis žemaičiais ir krikščionimis lenkais...* [Jagiełło, podtrzymując stosunki z ostatnimi poganami — Żmudzinami, i Polakami chrześcijanami...] (U. William, Žalgiris ir kas po jo, 2001).

(20) *Dėl žemaičių vyko nuolatinė ginklo ir diplomatijos kova* [O Żmudzinów stale walczone przy pomocy broni i drogą dyplomacji] (Publicystyka: Lituanistica, 1996).

Teksty historyczne, publicystyczne oraz popularnonaukowe skupiają się również wokół kilku problematycznych z punktu widzenia historii i kultury wątków: pochodzenia i tożsamości Żmudzina (21, 22), transformacji tego pojęcia (25, 26), swoistego nacjonalizmu żmudzkiego i języka (istnieje osobny leksem na określenie tego pojęcia — *žemaitiškumas* ‘żmudzkość’) (23, 24).

Związek między przynależnością do żmudzkiej grupy etnicznej i miejscem urodzenia czy stałego przebywania jest spośród wymienionych tematów w litewskim materiale tekstowym poświadczony najsłabiej (21, 22):

(21) *Aš pati gimiau Žemaitijoje, tad esu grynakraujė žemaitė* [Sama się urodziłam na Żmudzi, dlatego jestem prawdziwą Żmudzinką] (VPak).

(22) *Visi žemaičiai Žemaitijos vaikai* [Wszyscy Żmudzini to dzieci Żmudzi] (VPak).

Temat dotyczący poczucia tożsamości, odniesienia siebie do danej grupy etnicznej okazuje się jednak w tekstach częstszy, jest niezwykle ciekawy, aczkolwiek skomplikowany.

Chociaż odrębność, a zarazem unikalność Żmudzi i zamieszkujących jej tereny Żmudzinów są podkreślane przez wielu autorów i badaczy, pochodzących z różnych przekrojów wieku, prawdziwy Renesans “idei żmudzkiej” i zagadnień przynależności do tej grupy etnicznej nastąpił dopiero w końcu XX wieku. Miał ścisły związek z powstaniem Towarzystwa Kultury Żmudzkiej, utworzonym przez niego ruchem żmudzki, misją którego było ożywienie kultury żmudzkiej i poczucia tożsamości Żmudzinów (Butrimas, 2001). Ma to duży wpływ na kształtowanie się obrazu współczesnego Żmudzina.

(23) *Lietuvoje i žemaičius žiūrima išskirtinai* [Na Litwie Żmudzini są postrzegani w sposób wyjątkowy] (Publicystyka: Lituania, 1996).

(24) *Žemaičiai per amžius išlaikė savo savitumą ir savo žemes* [Żmudzini na przeciągu wieków zachowali swoją tożsamość i swoje ziemie] (Publicystyka: Lituania, 1996).

Jeszcze jednym nie mniej ważnym czynnikiem, wpływającym na tożsamość Żmudzina pozostała globalizacja. Odczuwający niejakię zagrożenie z Zachodu — Żmudzin często wyznaje, że jest Litwinem, ponieważ mieszka na Litwie:

(25) *Mes esam žemaičiai esam lietuviai* [Jesteśmy Żmudzini, jesteśmy Litwini] (VPak).

(26) *Mes esam žemaitė, Lietuvos pilietė* [Jestem Żmudziną, obywatelką Litwy] (VPak).

W tekstach litewskich nie występuje wyraźna konstatacja przynależności do żmudzkiej grupy etnicznej z równoczesną negacją przynależności do narodu litewskiego (tzn.: “Jestem Żmudzinem, a nie Litwinem”), co poświadczają źródła tekstowe (27, 28, 29). Niejednokrotnie w tekstach występuje porównanie Żmudzin z innymi grupami etnicznymi (30, 31, 32, 32). Sami Żmudzini musieli żywić głębokie uczucia — patriotyzm, poczucie obowiązku względem Litwy — skoro jej ziem bronili (33):

(27) *Mes žemaičiai. Žemaičiai irgi lietuviai* [Jesteśmy Żmudzini. Żmudzini to też Litwini] (VPak).

(28) [...] *girių ir pelkių krašte — Lietuvoje, o tiksliau Žemaitijoje* [...] w krainie bagien i puszc — na Litwie, a dokładniej — na Żmudzi] (I. Kanišauskaitė, Lietuvių literatūra, 2006).

(29) *Ta pati kronika žemaičius vadina lietuviais* [Ta sama kronika Żmudzinów nazywa Litwinami] (U. William, Žalgiris ir kas po jo, 2001).

(30) *Nuostabūs lietuviai — žemaičiai, aukštaičiai, suvalkiečiai, dzūkai...* [Znakomici Litwini: Auksztoci, Żmudzini, Suwałczanie, Dzukowie] (P. Kalnius, *Žemaičiai XX a. – XXI a. pradžia*, 2012).

(31) *Jau Vytautas rašė, kad aukštaičiai ir žemaičiai yra tie patys lietuviai* [Już Witold pisał, że Auksztoci i Żmudzini, to ci sami Litwini] (J. Pumputis, *Lietuva iki Gediminaičių valdymo pabaigos*, 1995).

(32) *Storosios to milžino [Nemuno] šakos ženklina džūkų, žemaičių, aukštaičių, sūduvių gentis* [Szerokie rozgałęzienia olbrzyma (Niemna) oznaczają plemiona Dzuków, Żmudzynów, Auksztotów i Suduwów] (K. Saja, Tas, kuris: fantastiniai apsakymai, 2007).

(33) *Bet lietuvybę Lietuvai žemaičiai vis tiek neblogai saugojo, o ir dabar nepuola nosimi* [Ale litewskości Żmudzini dobrze chronili, zresztą, dotychczas to robią] (Publicystyka: Švyturys, 1996).

Z biegiem czasu element żmudzki w tej dualistycznej litewsko–żmudzkiej tożsamości bierze górę. Działacze żmudzcy kładą wszelkie starania w dążeniu do ukazania unikatowości Żmudzi, jej dziejów historycznych. Robią to interpretując zamierzchłe czasy w kategoriach terażniejszości, np. wydając swoją historię pt. „Historia Żmudzi” (1997 r.). Danymi historycznymi „potwierdzone” są cechy charakteru prawdziwego Żmudzina [Pakalniškis 2010].

Coraz bardziej podkreśla się świadoma przynależność do tej grupy etnicznej, potrzeba „bycia Żmudzinem”. Świadomość ta ewoluuje, podobnie jak potrzeba jej akcentowania. W pierwszej poł. XX wieku fakt przynależności do żmudzkiej grupy etnicznej nie musiał być specjalnie akcentowany (34, 35), sytuacja ta w latach późniejszych stopniowo ulega zmianom (36, 37, 38). Ważnym staje się przedstawienie dowodów na to, że ktoś jest Żmudzinem (wspólni przodkowie, tradycje, kultura i in.)

(34) *Mes esam žemaitė, nes esam...* *žemaitė* [Jesteśmy Żmudzini, bo jesteśmy... Żmudzini] (VPak).

(35) *Mes esam žemaitė i tėik* [Jesteśmy Żmudzini, i tyle] (VPak).

(36) *Mes esam visi žemaitė, nes torem vėina pruo tievi, šnekam vėina kalba, turiejom sava konigaikščius, gyvenam Žemaitijuo, i be tuo da valguom kastini, i spėrgėnė* [Jesteśmy Żmudzinami, ponieważ mamy wspólnych praoców, posługujemy się jednym, naszym językiem, mieliśmy własnych książąt, mieszkamy na Żmudzi, a oprócz tego spożywamy kastinys i skwarki] (VPak).

(37) *Tam, kad būtomi žemaitiu užtenk savi patem tep soprastė, i ni juokios kalbuos, ni juokios estuorėjės tam nereik* [Po to, by być Żmudzinem, wystarczy sobie to uświadościć, zrozumieć, że się jest Żmudzinem, i ani historii, ani żadnego specjalnego języka na to nie potrzeba] (VPak).

(38) *Ką galietumi savi suprastė kap žemaiti, nerek juokios terituorėjės, juokiuos Žemaitėjės. Svarbiausė i savimuonė* [Byśmy mogli siebie pojąć jako Żmudzinów, nie potrzeba żadnego terytorium, żadnej Żmudzi. Najważniejsza świadomość] (VPak).

Układy Żmudzinów z innymi grupami etnicznymi pozostają nadal interesujące. Żmudzini uważają bowiem, że w obronie wspólnego interesu, w walce przeciw wspólnemu wrogowi trzeba się jednoczyć i wyrażać wspólną tożsamość (39), potem jednak ważne pozostać sobą (40). Wątpliwości mogą budzić relacje Żmudzina z mieszkańcem Auksztoty. W świadomości niektórych tkwi przekonanie, że nie da się pogodzić tych dwóch grup etnicznych (41). Niezmiernie ważnym pozostaje fakt urodzenia się Żmudzinem (42, 43):

(39) [...] *kuovos su bėndru priešu* [walka ze wspólnym wrogiem] (VPak).

(40) *Ka jau nebėk su niekuo diel sava ėšlėkėma kariautė, galėm kiekveins būtė savėm — žemaitė žemaitės, vo lietuvės lietuvės* [Kiedy nie ma już potrzeby walczyć o własne przetrwanie, każdy może zostać sobą — Żmudzin Żmudzinem, Litwin Litwinem] (VPak).

(41) *Jos išrinktasis turėjo būti tikrų tikriausias žemaitis. Mano, jog žemaitė negalėtų gyventi su aukštaičiu* [Jej wybranek powinien być prawdziwym Żmudzinem. Uważano, że Żmudzinka nie mogłaby żyć z kimś z Auksztoty] (Prasa: Kauno diena, 1999).

(42) *Tėkro žemaitiu netapsi. Arba anou gimsti, arba ne* [Nie można zostać prawdziwym Żmudzinem, nim się trzeba urodzić] (VPak).

(43) *Jeigu žmuogus tor ka i laša žemaitėška kraujė ons ėr ir žemaitis, kap ton kraujė ons nusiplaus. [...] Gali ni tuos kalbuos nemuokietė, ni tuo Žemaitijuo bovės* [Jeżeli człowiek ma w sobie choćby kroplę krwi żmudzkiej, Żmudzinem pozostaje nawet gdy tej kropli nie stanie. Może nie znać mowy żmudzkiej ani nie znać Żmudzi] (VPak).

Nieodłączną częścią takiej tożsamości etnicznej są cechy psychiczne i psychospołeczne, szeroko poświadczane zarówno w tekstach literackich, jak też publicystycznych. Można powiedzieć, że jest nimi przeplatana nawet konstatacja historycznych faktów (44, 45). Cechami tymi są przede wszystkim waleczność (46, 47, 48), upór (49, 51), cierpliwość i zawziętość (50, 52, 53, 54, 55), poczucie dumy, honoru i godności (56, 57), wytrwałość (58), gościnność (59) i serdeczność (60).

(44) *Aš pats galvoju, kad esu žemaitis, bent jau charakteris tikrai labai žemaitiškas* [Sam uważam, że jestem Żmudzinem. Przynajmniej charakter mam żmudzki] (Publicystyka: Lietuvos aidas, 1997).

(45) *Per ilgus amžius žemaičio būdas padėjo nepasiduoti istorinėms negandoms* [W przeciągu wieków Żmudzini zdołali się oprzeć wrogom dzięki własnemu charakterowi] (Publicystyka: Švytury, 1996).

- (46) *Žemaičiai buvo nenukariaujami* [Żmudzini byli nieprzewycięzeni] (P. Dirgėla, *Žemės keleivių epas*, 1997).
- (47) *Buvau karingai nusiteikęs kaip tikras žemaitis, bet gydytojai pasitaikė tikrai puikūs* [Byłem bojowo nastawiony, jak prawdziwy Żmudzini, ale lekarze trafili mi się naprawdę świetni] (Publicystyka: *Cosmopolitan*, 2004).
- (48) *Žemaičiai geriausiai atsispyrė rusinimui ir lenkinimui* [Żmudzini najlepiej stawali opór rusyfikacji i polonizacji] (P. Dirgėla, *Žemės keleivių epas*, 1997).
- (49) *Bet aš esu žemaitis — užsispyręs* [Ale ja jestem Żmudzinem — uparty] (Prasa: *Bitutė*, 2004).
- (50) *Simonas Daukantas su tikra žemaičio kantrybe ir užsispyrimu įveikė kliūtis ir sunkumus* [Simonas Daukantas z charakterystyczną dla prawdziwego Żmudzina cierpliwością i zawziętością pokonał wszelkie trudności] (KU mokslo darbai, 1995).
- (51) *Kuo Jūs pats save laikote? – Tik žemaičiu, nes esu užsispyręs* [Za kogo pan siebie uważa? – Tylko za Żmudzina, bo jestem uparty] (Publicystyka: *Šiaurės Atėnai*, 1997).
- (52) *Spyrėsi atkakliai, nebūtų žemaičiai* [Bronił się zawzięcie — jest Żmudzinem] (A. Eidintas, *Erelio sparnų dvelksmas*, 2008).
- (53) *Ištautas žinojo, kad žemaičiai ir toliau nenuleis rankų* [Witold znał, że Żmudzini dalej nie opuszczą rąk] (J. Pumputis, *Lietuva iki Gediminaičių valdymo pabaigos*, 1995).
- (54) *Jonas kantrus ir atkaklus, tikras žemaitis, kilęs iš kaimo netoli Telšių* [Jonas jest cierpliwy i zawzięty, prawdziwy Żmudzini, pochodzi ze wsi spod Telszów] (Publicystyka: *Kauno diena*, 2001).
- (55) *Bet juk nesi „degtukas“, kuris iškart užsidega — kantrus žemaitis...* [Ale przecież nie jesteś jak zapałka, która się od razu zapala — ale cierpliwy Żmudzini...] (A. Eidintas, *Erelio sparnų dvelksmas*, 2008).
- (56) *Argi senovės lietuvis nebuvo išdidus? Argi žemaičiai šimtmečiais neatlaikė kryžiuočių kėslų* [Czyżby w starożytności Litwin nie był dumny? Czyżby Żmudzini w przeciągu stuleci nie stawiali oporu zamysłom Krzyżaków?] (R. Alė, *Vargingos tėvynės vaikai*, 2000).
- (57) *Apskritai, apibūdinant žemaičius būtina pabrėžti jų orumą* [Na ogół, charakteryzując Żmudziniów konieczne jest podkreślenie ich poczucia godności] (R. Alė, *Vargingos tėvynės vaikai*, 2000).
- (58) *Tiesus, tvirtas, nepalaužta dvasia — žemaitis* [Wyprostowany, twardy, o niepokonanym duchu — Żmudzini] (V. Mockevičius, *Mirties arterija*, 1995).
- (59) *Vidaus tremties metu man daug padėjo svetingieji žemaičiai* [W okresie wygnania gościnni Żmudzini sporo mi pomogli] (V. Maldžiūnas, *Išagau Vilnijoje*, 1994).

(60) *Žemaičiai sužavėjo nuoširdumu, natūralių balsų grožiu* [Žmudzini zachwycili swoją serdecznością, pięknem naturalnych głosów] (R. Alė, Varginos tėvynės vaikai, 2000).

Žmudzini mają poczucie humoru, co prawda swoiste, potrafią odnieść się do sprawy z dystansem, nawet śmiać się z własnych błędów czy niemądrych uczynków (61, 62), ale nie pozwalają i nie godzą się na to, by ktoś inny wystawiał ich na pośmiewisko (63, 64). Wbrew wszelkim pozorom kierują się zasadą “najpierw pomyśl, a potem powiedz”, toteż ważą każde słowo (65, 66). Wiąże się to ściśle z jeszcze jedną cechą, historycznie Żmudzinom przypisywaną — zamkniętością, czy też powściągliwością. Sytuacja ta się zmienia, gdy ktoś w towarzystwie Żmudzina zacznie mówić po żmudzku (70):

(61) [...] *žemaičiai, mėgstantys iš savęs pasišaipyti* [Žmudzini, lubiący się z siebie pośmiać] (K. Saja, Lazdos išradimas, 1999).

(62) *Žemaičiai sako, kad žmogus ir iš medžio iškritęs pasilsi* [Žmudzini mawiają, że i spadając z drzewa człowiek może odpocząć] (K. Saja, Tas, kuris: fantastiniai apsakymai, 2007).

(63) *Ambicingus, neapkenčiančius pajuokos žemaičius, šis* [išjuokimas] *turėjęs veikti labiau negu germanizatoriškas riksmas* [Na ambitnych, nienawidzących wyśmiewania Żmudzinów, musiało ono [wyśmianie] oddziaływać bardziej niż germanizatorski krzyk] (V. Užtupas, Žurnalisto dienynas, 1995).

(64) *Pažeminti žemaičius, pavaizduoti juos kvailiais ir netikėliais* [Upokorzyć Żmudzina — określić go jako głupka i niekzemnika] (K. Saja, Lazdos išradimas, 1999).

(65) *O inspektorius prabyla kaip tikras žemaitis tik trečia dieną, kai jam leista pateikti informaciją* [A inspektor przemówił tylko trzeciego dnia, jak prawdziwy Żmudzin, gdy mu pozwolono udzielić informacji] (Prasa: Kauno diena, 2001).

(66) *Apskritai, jei yra laiko, žemaitis linkęs pagalvoti prieš indamas mosuoti* [W ogóle Żmudzin, jeśli ma czas, jest skłonny przed działaniem się zastanowić] (Publicystyka: Švyturys, 1996).

(67) *Istorijos raidoje susiformavo žemaičiams būdingi bruožai: budo uždarumas, atsargumas, santūrumas* [W przeciągu wieków ukształtowały się charakterystyczne cechy Żmudzinów: zamkniętość, ostrożność i powściągliwość] (E. Valančienė, Geografijos pamoka ekskursijoje, 1997).

(68) *Žemaitis nuo seno laikomas uždariausiu lietuvio tipu* [Od dawna Żmudzin uważany jest za najbardziej zamknięty typ Litwina] (Prasa: Kauno diena, 2001).

(69) *Jie buvo nustebę, kai žemaičiai pasirodė santūresni už sostinės gyventojus* [Byli zdziwieni, że Żmudzini okazali się bardziej powściągliwi niż mieszkańcy stolicy] (Publicystyka: Litas, 1996).

(70) *Pakalbėk vietinė tarmė, žemaitis tuoj atviras pasidaro* [Powiedz coś w miejscowej gwarze, a Żmudzini od razu się otworzy] (Publicystyka: Šiaurės Atėnai, 1996).

Język jest czymś, co Żmudzini darzą szacunkiem, podobnie jak tradycje etniczne, ojczystą ziemię oraz otaczającą ich przyrodę, z miłością mówią o swojej ojczyźnie — Żmudzi (75):

(71) *Kad butelį ir kryžių ant stalo stato. To pas mus Žemaitijoje niekada nebūdavo* [Żeby butelkę z krzyżem na stół stawiono. Tego u nas na Żmudzi nigdy nie było] (D. Krištopaitė, Aš išdainavau visas daineles, 1997).

(72) *Miškus žemaičiai garbino kaip šventas savo dievų buveines* [Żmudzini szanowali lasy jako święte miejsce zamieszkiwane przez bogów] (Prasa: Vakarinės naujienos, 1997).

(73) *Žemaičiai iš prigimties buvo ūkininkai, miesto niekad nematė* [Żmudzini z natury byli rolnikami, nigdy nie widzieli miasta] (D. Krištopaitė, Aš išdainavau visas daineles, 1997).

(74) *Eksperimentai, vykdomi žemės ūkyje, tiesiog piktina žemaites* [Eksperymenty, przeprowadzane w gospodarstwie domowym, frustrują Żmudzinki] (Publicystyka: Ūkininko patarėjas, 2001).

(75) *Gimtoji žemė — brangioji Žemaitija* [Rodzima ziemia — droga Żmudź] (Publicystyka: Lituania, 1996).

Dane ankietowe

Dane polskie

Ankietowanie zostało przeprowadzone wśród studentów polonistyki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy przez Zofię Sawaniewską–Mochową [zob.: Sawaniewska-Mochowa, Zielinska 2010, 249–264]. Studenci polonistyki przypisywali Żmudzinom takie cechy, jak: *waleczny, dzielny, nieugięty, bohaterski, odważny, silny*. Żmudziniów kojarzyli z utworami literackimi związanymi z walką z wrogiem, obroną i czynem rycerskim dla ojczyzny, a więc w pierwszej kolejności z *Krzyżakami*, *Potopem* i *Panem Wołodyjowskim* Sienkiewicza, a dalszej — z *Grażyną* i *Panem Tadeuszem* Mickiewicza. Nieliczni tylko potrafili podać synonimy Żmudzina: *bojar*; *szlachcic*, *kresowiak*, a nawet *kozak* (tu chodziło o konotowanie waleczności, siły i sprawności fizycznej).

Dane litewskie

Ankietowanie zostało przeprowadzone przez autorki artykułu w 2016 r. wśród studentów historii, dziennikarstwa i informatyki Uniwersytetu Wileńskiego oraz studentów Wydziału Budownictwa Wileńskiej Politechniki

im. Giedyminasa. Charakterystyki “prawdziwego Źmudzina” powstawały z różnych punktów widzenia, najczęściej w oparciu o jego postawę wobec świata, własnego kraju i światopogląd (aspekt ideologiczny), wymiar duchowy, cechy umysłowości i charakteru (aspekt psychiczny), nieco rzadziej za podstawę obierane były wartości kultury, obyczaje, język (aspekt kulturalny) i miejsce pochodzenia/zamieszkania (aspekt lokatywny). Czasem charakteryzowano jego stosunek do ludzi, zachowania społeczne (aspekt społeczny) i te, wymagające pewnych predyspozycji psychicznych i umysłowych (aspekt psychospołeczny) (zob. tab.).

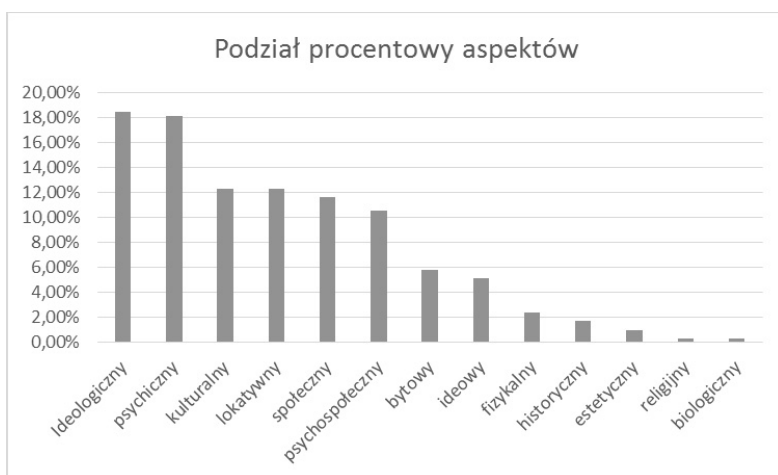

Tabela 1. Wyniki badań ankietowych z 2016 roku

Zdaniem studentów, prawdziwy Źmudzina:

1. dba i szanuje swój region, swój dom, tradycje, język; jest dumny ze swego języka (aspekt ideologiczny — 18,43 %);
2. jest uparty, kategoryczny, pryncypialny, mądry, silny, nieprzyjmujący do świadomości krytyki, waleczny, posiadający na wszystko własne zdanie, wesoły (aspekt psychiczny — 18,09 %);
3. mówi w gwarze Źmudzkiej, czyli z wyróżniającym się akcentem, opuszczając końcówki, w niezrozumiały dla innych sposób, szybko i czasem głośno; gotuje dania regionalne; mowa Źmudzka zaś jest charakteryzowana przez respondentów jako śpiewna, niezwykła (aspekt kulturalny — 12,29 %);
4. pochodzi ze Źmudzi — tu się urodził i tu mieszka; jest mieszkańcem jednego z regionów etnograficznych Litwy, jest Litwinem kłajpedzkim, zamieszkuje tereny nadbałtyckie (aspekt lokatywny — 12,29 %);

5. jest aktywnie udzielający się społecznie, prawdomówny, ale powściągliwy, zazwyczaj zamknięty w sobie, egoista; utrzymujący więzi rodzinne, jednak niezbyt uprzejmy, mniej uprzejmy niż Auksztot, a też skąpy; musi być liderem (aspekt społeczny — 11,60 %);
6. jest uczciwy, przyjazny, serdeczny, gościnny, dążący do celu, ale czasem też potrafi zadzierać nosa (aspekt psychospołeczny — 10,58 %);
7. jest pracowity, pracuje głównie na roli, przyrządza smaczne potrawy regionalne (aspekt bytowy — 5,80 %);
8. Żmudzin — to “prawdziwy” Litwin, uważa siebie nie za Litwina, lecz za Żmudzina (aspekt ideowy — 5,12 %);
9. Żmudzinki zazwyczaj są ciemnej karnacji o ciemnych włosach, można je poznać po odzieży; mężczyźni zaś noszą kapelusze ze słomy (aspekt fizyczny — 2,39 %);
10. Żmudzini gorąco walczyli o niepodległość WKL, a przede wszystkim własną, chcieli się uniezależnić, nie poddali się rusyfikacji ani polonizacji, ostatni przyjęli chrzest (aspekt historyczny — 1,71 %);
11. jest przystojny (aspekt estetyczny — 1,02 %);
12. jest wierzący (aspekt religijny — 0,34 %);
13. jest współżyjący z przyrodą (aspekt biologiczny — 0,34 %).

Definicja syntetyczna:

– w oparciu o dane polskie

Jak wynika ze zgromadzonego materiału najbardziej wyraziście zarówno w tekstach dawnych, jak i współczesnych przedstawiony jest aspekt historyczny. Jest to obraz Żmudzi dawnej, dziś już nieistniejącej. Mówi się o niej współcześnie z nutą sentymentu i nostalgii. Obraz ten można przedstawić w formie trzech podstawowych bazowych pojęć, ściśle między sobą powiązanych:

[PAŃSTWOWOŚĆ]

Zawarta w pojęciach: Księstwo Żmudzkie, skomplikowane relacje z Krzyżakami (wyzysk krzyżacki, najeżdżanie), własny herb, piastowane urzędy państwowe, własna miarka i pieniądz nazywany po swojemu, tereny zachowane w pamięci poprzez nazwy osobowe (*Jan Żmudzin*).

[ODRĘBNOŚĆ (kulturowa)]

Zawarta w pojęciach: własna religia pogańska, późny chrzest, własna (niezrozumiała) mowa, swoiste wyroby ludowe, strój zwierzęcy.

[CECHY OSOBOWE]

Zawarte w pojęciach: waleczność, wierność, przebiegłość, upór, dzielność, nieugiętość, odwaga, siła (są one związane z historyczną przeszłością, brak współczesnej wizji Żmudzina).

– w oparciu o dane litewskie

Jak wynika ze zgromadzonego materiału najbardziej wyraziście przedstawione w tekstach są aspekty: kulturowy, historyczny, narodowościowy, psychiczny i biologiczny, w ankietach natomiast — ideologiczny, psychiczny, kulturowy i lokatywny. Taki układ aspektów dominujących może świadczyć o pewnych zmianach, jakie zaszły zarówno w samoidentyfikacji Żmudzina, jak też w jego otoczeniu. Obraz Żmudzina, rekonstruowany na podstawie danych ankietowych, może być postrzegany raczej jako stereotypowy, bowiem tak swoje zdanie przedstawiają sami respondenci. Nie zmienia to jednak faktu, że obraz ów można przedstawić w formie kilku podstawowych wzajemnie uzupełniających się bazowych pojęć:

[ODRĘBNOŚĆ (kulturowa)]

Zawarta w pojęciach: własne tradycje, wierność tradycjom, własna mowa, późny chrzest.

[CECHY OSOBOWE]

Zawarte w pojęciach: waleczność, upór, dzielność, nieugiętość, siła, gościnność, serdeczność, zamkniętość, rozwaga, duma, honor, godność.

[PAŃSTWOWOŚĆ]

Zawarta w pojęciach: Żmudz, skomplikowane relacje z Krzyżakami.

[NARODOWOŚĆ]

Zawarta w pojęciach: tożsamość żmudzka, świadoma przynależność do grupy etnicznej, rozterki tożsamościowe.

[PRACA]

Zawarta w pojęciach: pracowitość, dom, ziemia, szacunek do przyrody, bliskość łona natury.

Podsumowanie

Podsumowując można stwierdzić, że obraz Żmudzina w polszczyźnie i języku litewskim mają wiele cech wspólnych. Nie ma żadnych podstaw, aby twierdzić, że obydwie tradycje językowe reprezentują dwa różne punkty widzenia, dwa różne profile. W swojej warstwie historycznej mają one wiele cech wspólnych.

W źródłach polskich jest to obraz Żmudzi dawnej, związanej z Polską, szlacheckiej, pełnej patriotyzmu, etosu rycerskiego, wierności tradycji. Takich cech, jak patriotyzm oraz wierność tradycjom, przypisywanych Żmudzinom, nie brakuje również w źródłach litewskich, jednak stanowią one punkt wyjścia do szerszej dyskusji o historycznym, kulturowym, ideologicznym, a nawet biologicznym uwarunkowaniach charakteru i tożsamości mieszkańców Żmudzi.

Źródła litewskie pokazują żywotność tego pojęcia, pozwalają dostrzec skomplikowany charakter tej wizji, transformację pojęcia i zachowaną dotychczas świadomą przynależność do własnej grupy etnicznej, co widoczne jest w pojęciach podstawowych, jakimi są NARODOWOŚĆ i CECHY OSOBOWE. Rozwój pojęcia uwidacznia się we współczesnych realiach, związanych z codziennymi zajęciami Żmudzina i jego relacjami z innymi grupami etnicznymi. Współczesny Żmudzin przeżywa trudności z własną tożsamością, podobnie jak każdy inny reprezentant małej grupy etnicznej, co dobrze ilustruje przytoczona niżej wypowiedź:

Mes vēstēik esam i žemaitē i lietuvē. Či priklausā nu situacējēs kumet rēk būtē žemaitiu, kumet lietoviu, mon ī sunkē suderintē, aš nuoro būtē i lietovē, i žemaitē, vo sositēkusi amerikuona nuoru būtē europietē. Mon atruoda ka kartās aš eso žemaitē–lietovē, kartās žemaitē–europietē. Ka pradedi galvuotē, ta i nebesuprontē, ni kas esi, ni kuo norē būti. Atruoda ka vēsas tava identitets sosiskalda i gabalus i dalis. <...> Ī visā aš nesijauto ni kosmopolitē, ni tēn kuokē pasaulē piliētē, mon svarbiausē ka bučiau žemaitē [Wszystko jedno jesteśmy i Żmudzini, i Litwini. Zależy w dużej mierze od sytuacji, w której trzeba być Żmudzinem, a w której Litwinem. Jest mi trudno to pogodzić, ponieważ chcę być i Litwinką, i Żmudziną, tak jak przy spotkaniu z Amerykaninem — Europejką. Wydaje mi się, że jestem czasem Żmudziną— Litwinką, a czasem Żmudziną— Europejką. Jak się zacznie nad tym zastanawiać, ostatecznie nie wiadomo, ani kim się jest, ani kim się chce być. Wydaje się wówczas, że cała tożsamość jakby się rozбивa na kawałki. <...> I w ogóle... Nie czuję się ani kosmopolitką, ani obywatelką świata — najważniejsze, bym była (czuła się) Żmudziną] [VPak].

PRZYPISY

¹ Tego typu podstawa materiałowa została wykorzystana w badaniach nad JOS Słowian i ich sąsiadów w *Leksykonie aksjologicznym* (LASiS 2016: 10).

ŹRÓDŁA

DLKŽ — *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Lietuvių kalbos institutas, 2000.

SJPL — *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde 1–6*, Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814.

LKE — *Lietuvių kalbos enciklopedija*, red. V. Ambrazas, A. Girdenis, K. Morkūnas et al. Vilnius, 1999.

LKŽ — *Lietuvių kalbos žodynas 1–20*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Mintis, Mokslas, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

NKPP — *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, red. J. J. Krzyżanowski, S. Swirko, I–IV, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978.

SJPDor — *Słownik języka polskiego I–XI*, red. W. Doroszewski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo “Wiedza Powszechna”, 1958–1969.

SJPWarsz — *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, I–VIII, Warszawa: Drukarnia “Gazety handlowej”, 1900–1927.

SJPWil — *Słownik języka polskiego*, oprac. A. Zdanowicz i in., I–II. Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno, 1861.

SIXVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, F. Peplowski (1–34), K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od 35, do hasła ROWNY), Wrocław: Ossolineum, 1966–1994, Warszawa: IB L PAN, 1995–.

Aruodai.lt — *Lituanistikos paveldo informacinė sistema Aruodai* (<http://www.aruodai.lt>).

KJP — *Korpus Języka Polskiego PWN* (<http://sjp.pwn.pl/korpus>).

LKT — *Lietuvių kalbos tekstynas* (<http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>).

NKJP — *Narodowy Korpus Języka Polskiego* (<http://nkjp.pl>).

BIBLIOGRAFIA

Bartmiński J., Chlebda W., 2013: Problem konceptu bazowego i jego profilowania — na przykładzie stereotypu EUROPY, *Etnolingwistyka*. T. 25, 69–95.

Bartmiński J., 1988: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa, in Bartmiński J. (red.), *Konotacja*. Lublin, 169–183.

Bartmiński J., 1990: Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata, in Bartmiński J. (red.), *Językowy obraz świata*. Lublin, 109–127.

Bartmiński J., 2006: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.

Bartmiński J., Niebrzegowska S., 1998: Profile a podmiotowa interpretacja świata, in Bartmiński J., Tokarski R. (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin, 211–224.

Kalnius P., 2006: Etnokultūrinė laikysena kaip tapatumo saugos būdas: Punsko ir Seinų krašto lietuviai, *LKMA Metraštis*, 2006, t. XXIX. 57–69.

Niebrzegowska-Bartmińska S., 2007: *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin.

Niebrzegowska-Bartmińska S., 2014: Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, in *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. T. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin, 71–102.

LASiS — *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, 2015. T. I. DOM. Red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel. Lublin.

VPak — Pakalniškis V., 2001: Žemaitiškumas globaliame pasaulyje, in *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2001, Nr. 1(10). 199–216.

Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2010: Językowo-kulturowy wizerunek Żmudzi i Żmudzinów w wybranych tekstach pisanych i mówionych, in *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*. Bydgoszcz, 249–264.

Tumėnas V., 2007: Konvencionalūs, klasifikaciniai ir interpretaciniai regioninės tapybės aspektai ir sąsajos su tautodaile, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*. 2007, Nr. 7 (16). Vilnius, 125–156.

KRISTINA RUTKOVSKA, MONIKA BOGDZEVIČ

The Cognitive Picture of Samogitian in Lithuanian and Polish

In this paper, an attempt is made to reveal the cognitive picture of Samogitian in Lithuanian and Polish. The linguistic-cultural picture of *Samogitian*, encoded in Lithuanian and Polish dictionaries and other written sources, is being reconstructed both from historical and contemporary perspectives. The authors aim to find answers to the question whether there are more similarities or differences of vision of this Lithuanian ethnic group in two different cultural-linguistic layers. In order to present the most thorough understanding of how *Samogitian* is entrenched in language and culture, an analysis is made with the application of the Polish *ethnolinguistic methodology*, presented by prof. Jerzy Bartmiński. Resources used in this research include lexicographical and textual sources as well as data collected in the survey.

The analysis shows that there are lots of similarities between the Lithuanian and Polish visions of *Samogitian*. Hence, there is no reason to maintain that these two linguistic traditions represent distinct points of view or different profiles of the concept. There is an historical evidence supporting this statement. Polish sources reveal the vision of *Samogitian* and *Samogitia* as closely related to Poland. *Samogitian* is being perceived in it as honorable, full of patriotism, courtly ethos and loyalty to national traditions. Wefts of courtly ethos and loyalty to the nation culture and traditions are also found in Lithuanian sources; still, here they are a good starting point for a further discussion on historical, cultural, ideological and even biological determinants of a Samogitian's character and identity. Lithuanian sources emphasize the viability of the concept, the intricacy of the vision of *Samogitian*, it's transformations and ethnic consciousness, which are still alive. NATIONALITY and CHARACTER FEATURES constitute the core underlying structure upon which the cognitive picture of *Samogitian* is based. The development of the concept is hidden in contemporary realities, determined by a Samogitian's everyday life and relations with the representatives of other Lithuanian ethnic groups.

Keywords: Samogitia, Samogitian, ethnolinguistics, concept, cognitive picture.

KRISTINA RUTKOVSKA, MONIKA BOGDZEVIČ

Kognityvus žemaičio paveikslas lietuvių ir lenkų kalbose

Straipsnyje aprašomas žemaičio kognityvus paveikslas, slypintis lietuvių ir lenkų kalbose. Sąvokos žemaitis samprata, užkoduota lietuvių ir lenkų kalbų žodynuose bei kituose rašytiniuose šaltiniuose, analizuojama tiek iš šiandienės, tiek iš istorinės perspektyvos. Autorių bandoma atsakyti į klausimą, ar dviejuose skirtinguose kalbiniuose ir kultūriniuose sluoksniuose glūdintis žemaičio paveikslas skiriasi, ar vis dėlto šis reikšmingas abiejų tautų istorijai etnosas lietuvių ir lenkų kalbų vartotojų suvokiamas panašiai. Analizė atlikta taikant Liublino universiteto profesoriaus, lenkų kognityvinės etnolingvistikos pradininko Jerzo Bartmińskiego parengtą metodologiją, remiantis leksikografiniais ir tekstiniais bei anketuojant surinktais duomenimis.

Iš atliktos analizės matyti, kad žemaičio paveikslas lietuvių ir lenkų kalbose turi daug sąlyčio taškų. Taiginėra pagrindo teigti, kad dvi kalbinės tradicijos atstovauja skirtingiems žiūros taškams, dviem skirtingiems sąvokos žemaitis profiliams. Tai itin pabrėžia iš istorinių tekstų surinkti duomenys. Lenkų šaltiniuose išryškėjanti žemaičio ir Žemaitijos vizija glaudžiai susijusi su Lenkija. Vaizduojama juose Žemaitija – bajoriškoji, kupina patriotizmo, riteriško etoso ir ištikimybės tradicijoms apraiška. Riteriško etoso, ištikimybės tradicijoms ataudų netrūksta ir lietuvių šaltiniuose, tačiau juose tai tėra platesnių diskusijų apie istorinius, kultūrinius, ideologinius ir net biologinius žemaičio charakterio ir tapatumo determinantus pradžios taškas. Lietuviški šaltiniai parodo šios sąvokos gyvybingumą, leidžia išvelgti sudėtingą žemaičio vizijos pobūdį, jos transformacijas bei ligi šiol išsaugotą sąmoningą priklausomybės šiai etninei grupei jausmą. Tai puikiai parodo žemaičio kognityvaus paveikslą branduolį sudarančios bazinės sąvokos: *tautiškumas* ir *charakterio bruožai*. Sąvokos raidos kelią išryškina šių dienų realijos, tiesiogiai susijusios su kasdieniais žemaičio darbais ir jo santykiais su kitų etninių grupių atstovais.

Reikšminiai žodžiai: Žemaitija, žemaitis, etnolingvistika, sąvoka, kognityvus paveikslas.

Nadeszło do redakcji: 10 września 2016 r.
Przyjęto do druku: 15 października 2016 r.

Kristina Rutkovska, humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Polonistikos centro docentė.

Kristina Rutkovska, doktor nauk humanistycznych, docent Centrum Polonistycznego Uniwersytetu Wileńskiego.

Kristina Rutkovska, PhD (Humanities), Assoc. prof. of the Polish Studies Center, Vilnius University.

E-mail: kristina.rutkovska@ff.vu.lt

Monika Bogdzevič, Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto doktorantė.

Monika Bogdzevič, doktorant nauk humanistycznych na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wileńskiego.

Monika Bogdzevič, doctoral student (Humanities), at the Faculty of Philology at Vilnius University.

E-mail: monika.bogdzevic@gmail.com